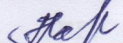

Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение
средняя общеобразовательная школа с. Кундустуг
Каа-Хемского района Республики Тыва

СОГЛАСОВАНО

Заместитель директора по УВР

 /Норбу А.А./

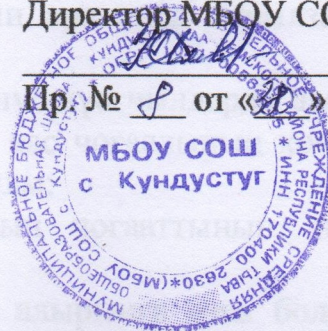
«29» августа 2025г

УТВЕРЖДЕНО

Директор МБОУ СОШ с. Кундустуг

 /Давалай К.Н./

Пр. № 9 от «29» августа 2025г

**Адаптированная рабочая программа
для обучающихся с НОДА, ЗПР (вариант 6.2)
по предмету «Родной (тувинский) язык»
для 8 класса основного общего образования
на 2025-2026 учебный год**

Кундустуг 2025

ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

Тыва дыл – Азия диптиң төвүндө чурттап чоруур түрк дылдыг чоннарның төлээзи болур тыва чоннуң төрөөн дылы. Тыва дыл ук чоннуң аразында кол харылзажылга дылы болуп, ниитилелдиң аңгы-аңгы адырларында, эң ылаңгыя культура болгаш эртем төптөрүндө ажыглаттынып болгаш амыдыралдың янзы-бүрү негелделерин хандырып чоруурундан аңгыда, дараазында хүлээлгелерни база күүседип турар:

- тыва чоннуң салгалдарының аразында харылзажылганың база бир аргазы;
- тываларның өгбелеринден чүс-чүс чылдарда аас чугаа дамчыштыр салгап ап келгени улустуң байлак аас чогаалының хөй янзы жанрларының шыгжаттынып, кадагалаттынган дылы;
- сөс болгаш чечен чогаалдың чогааттынып, нептереп турарының бадыткалы;
- өске эртемнерни шингээдип алырынга өзек болбушаан, уругларның бүгү талазы-биле сайзыраарының кол өзээ;
- эртемде чаа ажыдышкыннарны, төөгүнүң болуушкуннарын, уран чүүл база культураның хөй аңгы хевирлерин (жанрларын) дамчыдар байлаа;
- амгы үеде нептереп турар массалыг чепсектер таварыштыр амыдыралдың аңгы-аңгы адырларындан бүгү информация, медээлерни дамчыдар болгаш чыырының кол аргазы кылдыр тыва чонга бараан болуп чоруур

Тыва дыл – Тыва Республикада орус дыл-биле чергелештир күрүне дылы. Төрөөн тыва дылынга тода, шын база хостуг чугаалажып билири тыва кижиниң бүгү талалыг сайзыралынга, амыдырал-чуртталгазынга, ажыл-агыйынга, эртем-өөредилгезинге чедишкынниг болурунуң магадылалын берип турар. Ынчангаш тыва уругларга орус дыл-биле чергелештир төрөөн дылын билири чугула болганда, ону школа назыны четпээн (уруглар садтарынга) болгаш эге, ортумак база дээди өөредилге черлеринге бедик деңгелге сонуурганчыг кылдыр өөредир чугула. Национал школа тыва улустуң аас чогаалын болгаш тыва чечен чогаалдың байлаан дамчыштыр сөс курлавырын байыдып, төрөөн дылынга арыг, чараш, хостуг, албадал чокка чугаалап билир кылдыр келир үениң салгалын өөредип-чаңчыктырыр ужурлуг. Тыва дылды 5-11 класстарга өөредиринге кол удуртулгазы кылдыр бо программаны тургускан.

Кол ниити өөредилгениң төрөөн дылга программасы ийиги салгалдың федералдыг күрүне стандартында көрдүнгөн. Ниити өөредилгениң уткашынарының үндезининге болгаш Кол ниити болгаш ортумак (долу) ниити өөредилгениң түңнелдериниң негелделеринге даянып тургустунган. Ында эге өөредилгениң чижек программасын уламчылап турар кол ниити өөредилгени сайзырадырының ниити идеяларын болгаш дүрүмнерин база өөредилгениң бүгү талалыг угланышкыннарын барымдаалап тургускан. .

Программада эге ниити өөредилгеде уругларның шупту ажил-чорудулгазының хевирлерин улаштыр сайзырадыры көрдүнген. Программаны 5-11 класстарның уругларының психологтуг байдалын, назы-харын барымдаалап тургускан.

Ук программада тыва дыл курузунуң аңгы-аңгы чадаларында (фонетика, лексика, грамматика) өөредилгениң сорулгаларының аайы-биле уругларның метапредметтиг, предметтиг, бот-тускайлаң түннелдерин канчалдыр чедип алыр аргаларын айыткан.

Программа дөрт кезектен тургустунган:

- «Тыва дыл» эртемниң кол ниити өөредилгениң сорулгаларын чедип алырынга киирер үлүг-хуузун; кол сорулгаларын, метапредметтиг, предметтиг, бот-тускайлаң түннелдерин; тыва дылдың ниити характеристиказын, кол уткалыг шугумнарны (линияларны), өөредилге планында тыва дыл курузунуң туружун тодарадып көргүскен «Тайылбыр бижик»;
- Тус эртемге албан шиңгээдир билиглерни айыткан « Эртемниң кол утказы»;
- «Тыва дыл» курузунда 5-11 класстарга көрдүнген темаларны, оларның утказын болгаш уругларның ажил-чорудулгазының кол хевирлерин, чугаа сайзырадылгазынга ажыглап болур ажилдарны мурнунда өөрөнгөн билиглерин түңневишаан, коммуникативтиг болгаш культура талазы-биле компетенцияларже кол кичээнгейни угландырып көргүскен; тема бүрүзүн каш шакка өөредирин хуваап тургускан «Темалыг планнаашкын»;
- Амгы үеде «Тыва дыл» эртемниң башкылаашкынын экижидеринге ажыглаар өөредилге номнарын болгаш технологияларын, көргүзүг болгаш немелде материалдарны, техниктиг херекселдерни айыткан «Эртемниң өөредилге-методиктиг болгаш материал-техниктиг хандырылгазы».

Капсырылгада «Аас болгаш бижимел ажилдарның түннелдерин үнелээриниң негелделерин» немей киирген. 5-11 класстарга бижимел ажилдарның хемчээлин башкы уругларның деңнелиниң, байдалының болгаш оларны күүседир үезиниң аайы-биле таарыштыр тургузуп алырын чөпшээрер турар.

«Тыва дыл» эртемниң кол ниити өөредилгеге киирер үлүг-хуузу

Тыва дыл – Россия Федерациязының бир субъектиси Тыва Республиканың девискээринде орус дыл-биле чергелештир күрүне дылдарының бирээзи, тыва улустуң төрөөн дылы болгаш аразында харылзажыр чепсээ. Ында тыва улустуң чүс-чүс чылдар өттүр кадагалап келгени байлак дуржулгазы, мерген угааны, угаан-бодалының эң-не бедик үлегерлери мөөңнеттинген. Тыва дыл амгы үеде тыва культураның – тыва улустуң байлак аас чогаалының, чечен чогаалдың, уран чүүлүнүң – болгаш массалыг информация чепсектериниң, эртемниң, өөредилгениң болгаш кижизидилгениң дылы болбушаан, ажил-агыйның аңгы-аңгы адырларында калбаа-биле ажыглаттынып турар. Тыва дылды сонургап, ону өөренир

күзелдиг өске этностарның төлээлериниң саны база чылдан чылче немежи олурары ук дылдың ажыглалының калбарып, делгемчип кел чыдарын бадыткап турар.

Төрээн дылдың метапредметтиг (предметтен дашкаар азы ооң-биле чергелештир билип алыр харылзашкак чүүлдери) хүлээлгелери уругларны школага бүгү талалыг хевирлээринге салдарлыг. Тыва дыл уругларның бодунуң көрүжүн шын илередиринге, угаап боданыышкынын, интеллектуалдыг болгаш чогаадыкчы аян-биле бодун сайзырадырынга, чаагай мөзү-бүдүшке хевирлээринге; чаа билиглерни, мергежилдерни шиңгээдип алырынга улуг ужур-дузалыг. Төрээн дыл кижиниң бот-хуузунда чонунуң (тыва кижиниң) иштики сагыш-сеткил культуразының болгаш чечен чогаалының байлактары-биле кижини төрөлгөтөнниң культура-төөгүлүг дуржулгазын байлакшытпышаан, ниитилелдин негелделеринге чаңчыктырар харылзаа чепсээ болур.

Тыва дыл кандыг-даа билиглерни чедип алырының кол аргазы болбушаан, оон-даа соңгаар мергежил-чаңчылдарын шиңгээдип алырынга салдарлыг. Өске улус-биле харылзашып билири, тодаргай түннелдерни чедип ап шыдаары, хөй ниитичи болгаш шилип алган мергежилиниң талазы-биле бедик идепкейжизи дээрге-ле херек кырында амыдыралдың бүгү-ле адырларында, ниитилелде болгаш делегейде болуп турар Өскерилгелерге таарыштыр бодун ап чаңчыкканын илередир кижиниң шынарлары болур. Төрээн дылын шиңгээдип алыры – өөреникчилерге өске эртемнерни чедишкенини билип алырының, долгандыр турар амыдырал болгаш бойдус дугайында билиглерин калбартырының, өгбелериниң байлак дуржулгазын ажыглап билириниң база чаагай мөзү-бүдүш, сүзүктөриниң хевирлеттинериниң үндезини болур.

Школага (5-11 класстарга) төрээн (тыва) дылды өөредириниң сорулгалары:

- Иштики сагыш-сеткили аажок байлак, бедик мөзү-бүдүштүг база бот-медерели бедик, Россияга, ооң иштинде төрээн Тывазынга – бодунуң чуртунга бердинген, шынчы; төрээн тыва дылынга ынак болгаш ону эки билир, хүндүлээр хамаатыны кижизидери;
- төрээн дылын культураның болуушкуну кылдыр медереп хүлээп ап, ону чугаа чорударының, амыдыралдың аңгы-аңгы адырларынга билиг, дуржулга чедип алырының болгаш ниитилелде тургустунган мораль-этиктиг негелделерин, дылдың эстетиктиг үненин медереп билириниң кол аргазы кылдыр хүлээп алыры;
- тыва дылды хүн бүрүде амыдыралдың болгаш өөредилгениң ажыл-чорудулгазында ажыглаар аргаларның бирээзи кылдыр хүлээп алыры; кижилер аразында харылзаа тударының кол аргазы кылдыр ажыглаары, өөредилгениң бүгү талалыг кылдыныгларын шиңгээдип алырынга (ажыл-чорудулганың сорулгаларын тургузуп, оларны планнап, чугаага хамаарыштыр бот-хыналданы болгаш бот-эдилгени кылыр; чугула медээ

бээр аргаларны ажыглаар; библиографтыг дилээшкиннерни кылып билир, словарьлар, энциклопедиялардан болгаш өске-даа бижимел барымдаалардан, массалыг медээ чепсектеринден болгаш Интернет четкизинден тыва дылда херек медээлерни, сөзүглелдерни тып, ушта бижип, эде тургузуп билир дээш о.ө.) ужур-дузалыг чугула дыл болуп турарын билиндирери;

- дыл системазының тургузуун, ону ажыглаарының дүрүмнерин, чугааның аянын болгаш литературлуг тыва дылдың кол негелделерин шиңгээдири; дылдың болуушкуннарын танып билири, оларны сайгарып, деңнеп, дүүштүрүп, бөлүктөп, үнелеп билир арга-дуржулгазын сайзырадыры, анаа даянып аас болгаш бижимел чугаа культуразын сагыыры, чугаа чорударының хевирлерин билири, аңгы-аңгы байдалдарга дылды ажыглап шыдаары, чугаа этикединин негелделерин шиңгээдип алыры; бодунуң ажыглап турары (потенциалдыг) сөс курлавырын улам байыдары; чугаада ажыглаттыннып турар грамматиктиг аргаларның хемчээлин делгемчидери; чедип алган билиглерин, мергежил, чаңчылдарын өөрөдилге ажыл-чорудулгазынга болгаш хүн бүрүде амыдыралынга чугаа чорудуп тура, ажыглаар аргаларын улам байыдып сайзырадыры дээш о.ө. .

Ниити өөрөдилгениң национал-девискээр кезээн шиңгээдип алганының түңнелинде өөреникчи ниити өөрөдилге билиглерин, арга-мергежилин болгаш өөренир ажыл-чорудулгазының аргаларын бедидип болгаш калбартыр аргалыг болур. Ниити билиглерни, арга-мергежилдерни, ажыл-чорудулганың аргаларын, культураның чугула кезээ дег, шиңгээдип алыры өөреникчилерниң сайзыраар болгаш амыдырал-чуртталгага чаңчыгарының чогумчалыг байдалы болур.

ТЫВА ДЫЛ ЭРТЕМИНИҢ НИИТИ ХАРАКТЕРИСТИКАЗЫ

Школага тыва дыл курузунуң утказы чугаа чорударының (коммуникативтиг), дыл эртеминиң айтырыгыларын аңгыда мөзү-бүдүш, культура талазы-биле айтырыгларны шиңгээтирер өөрөдилгениң метапредметтиг болгаш предметтиг сорулгаларын чедип алырынче угланган.

Коммуникативтиг компетенция (улус-биле чугаалажып, харылзажып билири) дээрге-ле чугааның янзы-бүрү хевирлерин шиңгээдип алганы, назы-харынга дүүштүр аас болгаш бижимел чугааның үндезиннерин, дылды ажыглаарының мергежил, чаңчылдарын чугула херек ажыл-агыйжы болгаш анаа-даа чугаага ажыглап билири болур. Кижиниң улус-биле харылзажып билири чугааның сорулгаларын тодарадып, ооң байдалынга база чугаалажып турар кижизиниң бодал-сагыжынга, туружунга таарыштыр, шын чугаалажырының эптиг аргаларын тып билиринден, херек болза, чугаалажыр аянын өскерттип билиринден көстүп кээр.

Өөренип турар тема бүрүзү уругларның логиктиг боданыышкынын болгаш чугаазын сайзырадырынга салдарлыг болур ужурлуг. Тыва дыл кичээлдеринге өөреникчилерниң чугаазын *үш угланыышкынга* чагыртып сайзырадыр.

Бир дугаар угланыышкын – тыва литературлуг дылдың нормаларын шингээдири: шын адалганы сагып, сөстөрнүң хевирлерин, сөс каттыжыышкыннарнын болгаш домактарнын шын тургузары, сөстөрнү ооң лексиктиг утказынга болгаш ажыглап турар стилинге дүүштүр ажыглаары.

Литературлуг дылдың нормаларын сагыыры дээрге-ле уругларнын чугаазында хажыдыышкыннарны – диалектизмнерни болгаш жаргонизмнерни – чайладыры, боттарынын чугаазында четпес чүүлдерни медереп билип, сайгарарын хайгаарадыры.

Ийи дугаар угланыышкын – уругларнын сөс курлавырын байыдары. Сөс курлавыры школада шупту эртемнерни кайы хире шингээдип алганындан база хамааржыр-даа болза, тыва дыл болгаш чогаал эртемнери онзагай черни ээлеп, улуг ужур-дузалыг болуп турар. Ынчангаш тыва дыл болгаш чогаал кичээлдеринге лексика болгаш лексика-семантиктиг бөлүктөр-биле (темалыг) ажылды, хөй словарь ажылын чорудар. Ол ышкаш уругларны словарьлар болгаш өске-даа тайылбыр номнарны (справочниктер, эртем ажылдары дээш о.ө) ажыглап билир кылдыр өөредир.

Уш дугаар угланыышкын – аас болгаш бижимел чугаага бодунуң бодалын шын илередириниң мергежил-чаңчылдарын хевирлээри. Уругларнын харылзаалыг чугаазын сайзырадыры дээрге-ле аас чугааның аңгы-аңгы хевирлерин шын тургузары база янзы-бүрү мергежилгелер күүседип, бижимел ажылдар-биле ажылдап тура, сөзүглелди шын тургузары болгаш сөстөрнү шын ажыглаары болур.

Тыва дыл кичээлдеринге бир кичээнгей салыр ужурлуг чүүл – уругларнын улус мурнунга чүве чугаалап билир кылдыр чаңчыктырары, кандыг-даа темага, эң ылаңгыя эртем-өөредилге, культура-биле холбашкан темаларга хамаарыштыр бодалын илередип билир кылдыр өөредири болгаш ниитизи-биле харылзаалыг чугаазын экижидери.

Чугаа сайзырадыр ажылдар үезинде аянынг номчулганы чедип алыры база чугула. Харылзаалыг сөзүглелди дыңнап азы аянынг номчуп тура, ында сөстөрнүң үн тургузуун шын дыңнап азы тода адап билири, херек черлерге логиктиг ударениени болгаш үн доктаашкынын сагыыры; сөзүглелдиң утказынга дүүштүр үнүн бедидип, чавызадып, дүргедедип, оожумнадып номчууру азы чугаалаары дээш о.ө негелделерни сагыыры чугула.

Дыл талазы-биле компетенция (дыл болгаш дыл эртеминге хамаарышкан айтырыгларны ыяк билири) дылды тускай демдектер системазы болгаш ниитилел болуушкуну деп чүүлдү медереп билиринден хевирлеттинер. Оон аңгыда дылдың тургузуун, сайзыралын болгаш хүлээлгелерин; тыва литературлуг дылдың кол нормаларын шингээдип алганындан; өөреникчилерниң сөс курлавырын байыдып, чугаазын шын тургузуп билиринден; дыл эртемин тускай эртем кылдыр шингээдип алганындан, ооң кол кезектерин болгаш өзек билиглерин база дыл болуушкуннарнын сайгарып, янзы-бүрү дыл словарьларын ажыглап билиринден хевирлеттинер.

Культура талазы-биле компетенция (культура-төөгү, улустуң аас чогаалы, бойдус, шажын-чүдүлге, езу-чаңчылдар талазы-биле айтырыгларны ыяк билири) өөреникчилерниң төрөөн дылын тыва чоннуң национал культуразының илереттинер бир хевири кылдыр медереп билири; дылдың чоннуң төөгүзү-биле харылзаалыын, тыва дылдың национал онзагайларын билип, тыва чугаа этикединиң нормаларын шиңгээдип алганы база тыва национал культура база ооң-биле холбашкан сөстөрниң утказын шын тайылбырлап билири болур.

Ажылчын программада бердинген материал уругларның чүгле дыл талазы-биле билиг чедип алырынче эвес, а өөредилге үезинде алган билиглерин херек кырында амыдыралга, аас болгаш бижимел чугаазынга азы харылзажылгага шын ажыглап билир кылдыр өөредир уjurлуг. Ынчангаш «Эртемниң кол утказы. Албан шиңгээдир билиглерде» курстуң кезек бүрүзү ийи аңгы блоктан тургустунган:

Бирги блока (1), дыл болгаш чугаа болуушкуннарының утказын болгаш ажыглалын тайылбырлап турар дыл эртеминиң (азы лингвистиктиг) билиглериниң даңзызы бердинген.

Ийиги блока (2), ук билиглерни өөредирде, ажыглаар өөредилге ажыл-чорудулгазының кол хевирлерин киирген.

Албан шиңгээдир билиглерден аңгыда, ук программаның « планнаашкын» кезээнде чугаа сайзырадылгазын үшкү блок кылдыр (3) немеп киирген. Ында чугаа сайзырадылгазынга ажыглап болур чижек темаларны база өөредилге үезинде чорудуп болур ажылдарны сүмелеп турар. Оларны башкы бодунуу-биле өскерттип болур. Амгы эртем-техника талазы-биле, ылангыя компьютер, Интернет четкизи, соталыг харылзаа дээш оон-даа өске чаартылгаларлыг сайзыраңгай үеде уруглар чүгле оларны дамчыштыр харылзаа кылыры көвүдөп, херек кырында улус-биле дорт чугаалашпайн турарындан чугаа чорудар арга-дуржулгазы чок азы эвээш бооп турар. Ынчангаш аас болгаш бижимел харылзаалыг чугааны дыл талазы-биле алган билиглеринге даянып, сайзырадыры чугула. Ылангыя Тываның болгаш өске-даа чоннарның культуразы, төөгүзү, езу-чаңчылдарынга хамаарышкан темаларны уругларның делегей көрүүшкүнүн делгемчидери-биле ажыглаар.

Бо программаның эң кол угланыышкыны – өөреникчилерни кандыг-даа байдалга таарыштыр бодун чаңчыктырып, улус-биле идепкейлиг харылзашпышаан, ажыл-чорудулганың кандыг-даа хевирин чорудуп, аңаа киржип шыдаптар кылдыр чаңчыктырары. Ында уругларны чүгле дыл талазы-биле эвес, өске-даа эртемнерни эки шиңгээдиринге белеткеп, бүгү талазы-биле сайзыраңгай хамааты кылдыр кижизидериниң чугула аргаларын айыткан.

ӨӨРЕДИЛГЕ ПЛАНЫНДА ТЫВА ДЫЛ КУРУЗУНУҢ ТУРУЖУ

Өөредилге планынга хамаарыштыр Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың өөредилге ямыларының дужаалдарын үндезинге алып таварылгалар тургустунуп кээр. Ындыг таварылгада школаның ажылының

угланыышкынын, онзагайын барымдаалап, тыва дыл өөредир шактар хуваалдазынга өскерилгелер туруп болур.

Федералдыг базистиг өөредилге планында РФ-ниң өөредилге черлеринге төрөөн (тыва) дылды 5-9, 10-11 класстарга шуптузунга неделяда 2 шак (азы өөредилге чылының дургузунда неделя санын барымдаалап 68/70 шак) өөредир кылдыр киирген, ынчалза-даа школа компонентизинде бердинген 1-2 шакты өөредилге черинге национал-девискээр кезээн шынарлыг өөредири-биле немээрин сүмелээн. Чижээлээрге, 5 класска тыва дылды неделяда 2 шакка өөредир деп көрдүнгөн болза, ол шакка база 1 шакты школа компонентизинден немеп болур. Ынчаарга, неделяда тыва дылды 3 шакка азы өөредилге чылында неделяларны барымдаалап 102 азы 105 шакка өөредир.

Өөредилге планында тыва дылдын шактарынын улелгези: неделяда 0,5 шак, чылды 17 шак.

ТЫВА ДЫЛ ЭРТЕМИН ӨӨРЕНГЕНИНИҢ ТҮҢНӨЛДӨРИ

Школаның (5-11 класстар) доозукчуларының тыва дылдың программазын шингээдип алгаш, чедип алыр түңнөлдөри мындыг:

Бот-тускайлаң түңнөлдөр:

- кижиниң интеллектуалдыг болгаш чогаадыкчы салым-чаяанын база мөзү-бүдүш

шынарларын сайзырадырынга төрөөн дылының чугулазын медресеп билири, уругларның билиг чедип алырынга ук дылдың ужур-утказын тодарадып, ону тыва чоннуң ыдыктыг, үнелиг эртинелериниң бирээзи деп билири;

- тыва дылдың эстетиктиг үнелиг медресеп билири; төрөөн дылынга ынак болгаш ону

хүндүлөп, ол дээш чоргаарланыры; ону национал культураның кезээ кылдыр билип, арыг эдилээри;

- дылдың байлак сөс курлавырын болгаш грамматиктиг аргаларын бодунуң бодалдарын

болгаш сагыш-сеткилин хостуг илередирде четче ажыглап шыдаары; бодунуң чугаа-домаан хайгаарап, сайзырадып, экижидеринче чүткүлдүг болуру.

Метапредметтиг түңнөлдөр:

1) Чугаа чорудулгазының бүгү-ле хевирлерин ажыглап билири:

Дыңнаары болгаш номчууру:

• бижимел болгаш аас медээниң утказын шын билип алыры (чугааның утказы, сөзүглелдин темазы, кол утказы; кол болгаш немелде медээ);

• аңгы-аңгы стильдерниң болгаш жанрларның сөзүглелдерин номчулганың янзы-бүрү хевирлеринге (сөзүглелден херек информацияны дилеп-тып номчууру, чүгүртү азы улуг-каралап номчууру, таныжып номчууру, шинчилел-сайгарылгалыг номчууру) таарыштыр ажыглап билири;

- аңгы-аңгы стильдерниң болгаш жанрларның сөзүглелдерин шын дыңнап билири; дыңнаарының янзы-бүрү хевирлерин (бир кижиниң тайылбыр чугаазындан болгаш аудио-, видеотехникадан сөзүглелдин кайы-бир кезээн шилип алгаш дыңнаары, сөзүглелдин кыска утказы-биле таныжары болгаш ону тодазы-биле дыңнаары) ажыглап билири;
- информация ап болур чүүлдерден, ооң иштинде өөредиглиг компакт-дискилерден, Интернет четкизинден; янзы-бүрү словарьлардан тайылбыр номнардан (справочниктер) болгаш электроннуг шыгжамырлардан медээлерни тып билири;
- бердинген темага материалдарны тып, системажыдып билири; херек медээлерни боду тып билири; медээлерни чаартып азы ол-ла хевээр дамчыдып билири;
- сөзүглелдерниң утка, стилистика талазы-биле онзагайларын болгаш ажыглаан аргаларының аайы-биле дүүштүрүп болгаш деңнеп билири;

Чугаалаары болгаш бижиири:

- кылыр дээн ажыл-херээниң сорулгаларын (хууда болгаш эштери-биле) тодазы-биле билип, кандыг-даа ажылды чурум аайы-биле кылып, чедип алган түңнелдерин үнелеп, аас болгаш бижимел чугаага илередип билири;
- дыңнаан азы номчаан сөзүглелиниң утказын даалга езугаар дамчыдып (планны тургузуп, утказын чугаалап, допчулай бижип, үнелел берип) шыдаары;
- сөзүглелдин утказын, кымга хамаарыштырганын, чугааның байдалын барымдаалавышаан, аңгы-аңгы хевирлерге болгаш жанрларга тургузуп шыдаары;
- аас болгаш бижимел чугаага бодунуң бодалын хостуг илередири, сөзүглелдин тургузуунуң негелделерин сагыыры (бодалының ужур-уткалыын, дес-дараалашкаан, харылзаалыын, темага дүүшкээн дээш о.ө.); номчаан, дыңнаан, көргөн чүүлдеринге бодунуң хамаарылгазын шын илередири;
- монологтуң янзы-бүрү хевирлерин (тоожуушкун, чурумал, угаап бодаанышкын болгаш оларны холуй); диалогтуң янзы-бүрү хевирлерин: (хүндүлел аянын илередир диалог (этикетный диалог), айтырыг-харыы (диалог-расспрос), чугаалажып орар кижизин чугаа чорударынче кыйгырары (диалог-побуждение), өске кижини-биле бодал солчуру (диалог-обмен мнениями) дээш о.ө.) ажыглап билири;
- амгы тыва литературлуг дылда шын адалганың, лексиканың, грамматиканың кол нормаларын, стиль нормаларын херек кырында ажыглап билири; бижимел чугаага шын бижилгениң, пунктуацияның кол дүрүмнерин сагыыры;
- чугаа этикединиң нормаларын хажытпайн, чугаага киржип шыдаары; чугаа үезинде арын-шырайын болгаш шимчээшकिनерин эптиг болгаш шын алдынары;

- хүн бүрүдө өөренип азы ажил кылып турар үезинде бодунуң чугаазын хайгаарап билири; чугааның утказының болгаш шын ажыглалының аайы-биле бодунуң дылын үнелеп билири; дылында грамматиктиг болгаш чугаа частырыгларын тып болгаш эдип билири; бодунуң тургусканы сөзүглелин хоюглап азы эдип, өскерттип, делгередип билири;

- бодунуң үежилериниң мурнунга улуг эвес дыңнадыг, илеткелди кылып, рефераттың утказын дамчыдып билири; маргылдаалыг, чидиг айтырыгларны бадыткалдарга даянмышаан, шиитпирлеп билири;

2) алган билиглерин, мергежилдерин, чаңчылдарын хүн бүрүдө амыдыралга ажыглап билири; төрөөн дылды өске эртемнерге билиг чедип алырының кол чепсээ кылдыр шын ажыглаары; ону өске-даа эртемнерде (даштыкы дыл, орус дыл болгаш чогаал дээш о.ө) дылдың аргаларын сайгарарыңга ажыглап билири;

3) долгандыр турар улус-биле харылзажып, кандыг-бир ажилды кылып тура, маргылдаалыг, чидиг айтырыглар шиитпирлээрде, эптиг чугаалажып, харылзажып билири; амыдыралчы болгаш ажил-агыйжы чугаа үезинде чугаа культуразының негелделерин сагыыры.

Предметтиг түннелдер:

- Дылдың хүлээлгелериниң дугайында, тыва дыл – Россия Федерациясында Тыва

Республиканың үндезин чурттакчылары тыва чоннуң төрөөн дылы база күрүне дылдарының бирээзи дээрзин, төрөөн дыл болгаш чоннуң культуразының сырый харылзаалыг болурун, төрөөн дылдың кижжи бүрүзүнүң болгаш ниитилелдин амыдыралыңга ужур-дузазын билири;

- тыва дылдың гуманитарлыг эртемнер аразында болгаш ниити өөрөдилгеде туружун

болгаш ужур-дузазын билири;

- төрөөн дылдың эртем талазы-биле үндезиннерин; оларның чадаларының болгаш

билиглериниң аразында харылзааларын шиңгээдип алыры;

- дыл эртемниң кол баазалыг билиглерин болгаш ооң кезектерин шиңгээдири: дыл

болгаш чугаа, харылзажыр чугаа, бижимел болгаш аас чугаа, монолог, диалог болгаш оларның хевирлери; чугааның байдалы; чугаа (чугаалажыры), эртем, публицистика, албан-херек, чечен чогаал стильдери болгаш оларның жанрлары, дылы; чугааның утка-хүлээлгелериниң аайы-биле хевирлери (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын); сөзүглел, сөзүглелдин хевирлери; дылдың кол-кол кезектери, оларның демдектери болгаш чугаага ажыглалының онзагайларын шиңгээдип алыры;

- тыва дылдың лексика болгаш фразеологиязының кол стилистиктиг курлавырларын,

тыва литературлуг дылдың нормаларын (шын адалганың, грамматиктиг, орфографтыг, пунктуастыг), чугаа этикединиң дүрүмнерин шиңгээдири

болгаш оларны херек кырында амыдыралга аас болгаш бижимел чугаага ажыглаары;

- дылдың кол кезектерин, дылдың грамматиктиг категорияларын танып билири болгаш

сайгарары, чугаага шын ажыглаары;

- сөстүң янзы-бүрү сайгарылгаларын (фонетиктиг, лексиктиг, морфемниг, морфологтуг),

сөс каттыжышкынының болгаш домактың синтаксистиг сайгарылгазын шын кылып, сөзүглелдин тургузуунуң болгаш кол демдектериниң аайы-биле, дылдың кандыг хүлээлгелерин күүседип чоруунуң болгаш уран аргаларны ажыглаанының аайы-биле сайгарары;

- лексиктиг болгаш грамматиктиг синонимнерни ажыглаанындан кижиниң чугаазының

чечен-мерген, а чечен чогаал дылының каас-чараш, байлак болу бээр аргаларын билири болгаш чугаазыңга шын ажыглаары;

- төрөөн дылдың эстетиктиг хүлээлгелерин медегеп билири, чечен чогаалдың дылын

сайгарып тура, чугааның эстетиктиг талазын үнелеп билири.

ЭРТЕМНИН КОЛ УТКАЗЫ. АЛБАН ШИҢГЭЭДИР БИЛИГЛЕР.

Коммуникативтиг компетенцияның (харылзажылганың айтырыгларын ыяк билирин) хевирлеттинерин хандырып турар утказы:

1 кезээ. Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры.

1. Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры. Чугааның байдалы (чугааның сорулгазы,

кандыг байдалда, кайда болуп турары, чугаалажып турар кижизиниң харназын, эрге-дужаалы дээш о.ө). Аас болгаш бижимел чугаа. Диалог болгаш монолог. Монологтуң хевирлери (тоожуушкун, чурумал, угаап боданышкын); монологтуң аңгы-аңгы хевирлерин холуй ажыглаары). Диалог, диалогтуң хевирлери (хүндүлел аянын илередир диалог, айтырыг-харыы, чугаалажып олар кижизин чугаа чорударынче кыйгырары, өске кижибиле бодал солчуру дээш о.ө.).

2. Аас болгаш бижимел чугааның онзагай талаларын медегеп билири; диалог болгаш

монологтуң аңгы-аңгы хевирлерин ажыглаары; чугаа нормаларын сагыыры.

2 кезээ. Чугаа чорудулгазы.

1. Чугааның ажил-чорудулга болуру. Чугаа чорудулгазының хевирлери: номчууру,

дыңнаары, чугаалаары болгаш бжири. Номчуурунун, дыңнаарының, чугаалажырының болгаш бжириниң культуразы.

2. Чугаа чорудулгазының кол хевирлерин аңгылаары. Сөзүглелде чугула болгаш немелде

(чугула эвес) медээни дыңнап болгаш номчуп тура, шын билип алыры. Номчаан болгаш дыңнаан сөзүглелиниң утказын кыска азы долу кылдыр

дамчыдары. Номчулганың аңгы-аңгы хевирлерин аңгылаары (сөзүглелден херек информацияны дилеп-тып номчууру, чүгүртү азы улуг-каралап номчууру, шинчилел-сайгарылгалыг номчууру, өөредилге ному болгаш өске-даа бижимел материалдарны ажыглаары. Дыңнаан азы номчаан сөзүглелиниң утказын (кысказы-биле азы долузу-биле) дамчыдары.

Чугаа чорудулгазының сорулгазының, байдалының болгаш кайда болуп турарының аайы-биле аас болгаш бижимел монологту, аас-биле диалогту тургузары. Бир темага хамаарыштыр материалдарны шилип болгаш чаңгыс аайлаары; справочниктерден, немелде литературалардан чугула медээлерни тып, сайгарары болгаш эде тургузары.

3 кезээ. Сөзүглел

1. Сөзүглел дугайында билиг, сөзүглелдин кол демдектери (кезектериниң тема болгаш тургузуг талазы-биле чаңгыс аай болуру; кезектерниң грамматика талазы-биле харылзаалыгы (дес-дараалашкак, чергелешкек), утка талазы-биле чаңгыс аай болуру, төнгөн уткалыгы). Сөзүглелдин темазын, кол утказын тодарадып тургузары.

Сөзүглелдин тургузуу, планы. Абзацтың сөзүглелдин кезектеринге чардынар аргазы болуру. Сөзүглелдин микротемазы (кыска темаларга чардынганы), кезектериниң болгаш ооң иштинде домактарның харылзашкаа. Сөзүглелдин утказын дамчыдар хевирлери: планын тургузары, допчулай бижири, аннотация.

2. Сөзүглелдин темазын, утказын, тургузуун, утка болгаш хүлээлгезиниң аайы-биле янзызын тодарадыры. Сөзүглелдин планын тургузары. Сөзүглелдин утказының, домактарның харылзажыр аргаларының аайы-биле уткалыг кезектерин тодарадып тургузары. Сөзүглелдин дылының онзагайын сайгарары. Аңгы-аңгы хевирлер, стильдер, жанрлар аайы-биле сөзүглелдерни тургузары. Сөзүглел тургузарының негелделерин сагыыры (логиктиг болуп турары, дес-дараалашкаа, чергелешкээ, харылзаалыгы, темага дүүшкээ дээш о.ө.).

4 кезээ. Дылдың хүлээлгелериниң янзылары

1. Функционалдыг стильдерниң азы дылдың хүлээлгелериниң хевирлери: ном болгаш чугаа стили. Ном стильдериниң янзылары: эртем, публицистика, албан-херек, чечен чогаал стильдери. Ук стильдерниң ажыглаттынар жанрлары: эртем (үненел, аннотация, илеткел, статья, рецензия), публицистика (солунга статья, интервью, орук демдеглелдери, репортаж...), албан-херек (хол үжүү, шынзылга, билдириишкин, резюме...). Чечен чогаал стилиниң онзагайы. Аас чугаа стилиниң кол жанрлары: кандыг-бир чүве чугаалаары (рассказ), чугаалажыры (беседа), маргыжары (спор).

2. Функционалдыг стильдерниң хевирлерин, жанрларын тодарадыры. Сөзүглелдин кайы

тодаргай стиль хевиринге хамааржырын ылавылаары. Чугаага бодалын илередири, стилиниң онзагайының болгаш ажыглаан дыл аргаларының аайы-биле дүүштүрүп, деңнээри. Чугааның аңгы-аңгы стильдер, жанрлар хевирлеринге бижимел чугааларны илередип тургузары; эш-өөрүнүн мурнунга улуг эвес дыңнадыг, илеткел, реферат дамчыштыр чугаалап, бодун шын алдынары. Янзы-бүрү барымдааларны ажыглавышаан, маргылдаалыг айтырыгларга киржип, бодалын бадыткап, шынзыдары.

Дыл талазы-биле компетенцияның (дыл болгаш дыл эртеминге хамаарышкан айтырыгларны ыяк билири) хевирлеттинерин хандырып турар утказы:

5 кезээ. Дыл дугайында ниити билиглер

1. Тыва дыл – тыва улустуң төрөөн дылы, Россия Федерациязының бир субъектиси Тыва Республиканың девискээринде күрүне дылы. Тыва дылдың ужур-дузазы, ооң хүлээлгелери.

Тыва дыл – түрк дылдарның бирээзи. Тыва дылдың түрк дылдар аразында туружу. Амгы тыва дыл. Тыва дылдың сайзыралы. Амгы тыва дылдың хевирлери: литературлуг дыл, девискээр аайы-биле диалектилер, бөдүүн тыва чугаа болгаш ооң аяны, мергежил сөстөрүниң хевирлери, жаргоннар.

Дыл эртеминиң кол кезектери.

Тыва дыл эртеминиң шинчилекчилери.

2. Кижиниң амыдыралында харылзажырының чаңчыл-мергежилдериниң чугулазын, ниитилел болгаш күрүне амыдыралында, делегейде тыва дылдың ужур-дузазын медресеп билири.

Тыва дылдың болгаш ооң сайзыралының, өске дылдар-биле харылзааларының дугайында кол билиглерни медресеп билири. Амгы тыва дылдың янзы-бүрү функционалдыг хевирлерин ылгаары. Тыва дылдың чаражын, байлаан эскерип билири.

Түрк дылдарның бөлүктөрүн, оларның аразында тыва дылдың сайзыралының дугайында кол чүүлдерни тодарадыры.

6 кезээ. Фонетика болгаш орфоэпия

1. Фонетиканың дыл эртеминиң бир кезээ болуру.

Үн – дылдың эң бичии кезии. Ажык болгаш ажык эвес үннерниң ылгалы.

Ажык үннер, оларның бөлүктери. Ажык үннерниң аяннажылгазы.

Ажык эвес үннер, оларның бөлүктери. Ажык эвес үннерниң сөс иштинге каттыжып эптежири база солчуру.

Фонетиктиг транскрипцияның демдектери. Слог. Ударение.

Фонетиканың тускай аян кириер аргалары (ударение, пауза, интонация).

Орфоэпияның дыл эртеминиң бир кезээ болуру. Тыва дылдың ажык болгаш ажык эвес үннерин шын адаарының дүрүмнери.

2. Сөс иштинде үннүң утка ылгаар шынарларын медресеп билири. Кыска, узун, өк-биле адаар ажык үннерни; кадыг болгаш чымчак ажык үннерни; ыткыр, дүлей ажык эвес үннерни; кошкак, күштүг, аяр ажык эвес үннерни аңгылаары. Транскрипция дузазы-биле үннерниң адаарының болгаш

бижиириниң онзагайларын тайылбырлаары. Сөстүң фонетиктиг сайгарылгазын кылыры.

Чугаа үезинде болу бээр үн өскерилгелерин литературлуг нормага дүүштүр адаары. Шын адалганың дүрүмнеринге хамаарыштыр бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазын үнелээри.

Фонетика болгаш шын адалганың дугайында билиглер болгаш мергежилдерин бодунуң чугаазынга херек кырында ажыглаары.

Чечен чогаалга фонетиканың элементилерин шын ажыглаанын хайгаараары.

7 кезээ. Графика

1. Графиканың дыл эртеминиң бир кезээ болуру. Ниитилелдин амыдыралынга бижиктин ужур-дузазы. Бижиктин хевирлери.

Алфавит. Тыва алфавиттин кыска төөгүзү. Амгы тыва алфавиттин тургузуу. Үннер болгаш үжүктөрнүн сан талазы-биле дүгжүп база дүүшпейн баары. Узун болгаш өк-биле адаар ажык үннерни, дакпырлап бижиир ажык эвес үннерни бижикке демдеглээри. Улуг болгаш бичии үжүктөрни демдеглээри.

2. Кижини төрөлгөтөннүн амыдыралының төөгүзүңгө бижиктин ужур-дузазын медресеп билири. Сөстүң үн болгаш үжүк тургузуун тодарадыры. Алфавитти словарьлардан, тайылбыр номнардан, энциклопедиялардан, SMS-чагаалардан медээ база мобильдиг телефондан долгаар дээн кижизиниң адын (адресатты) дилээрде, ажыглаары.

8 кезээ. Сөс тургузуу. Сөс чогаадылгазы.

1. Морфемиканың дыл эртеминиң бир кезээ болуру. Морфема (сөстүң уткалыг кезектери) – дылдың кезии (единицазы) болуру. Тыва дылда сөстөрнүн тургузуу болгаш кезектери, оларның хевирлери.

Өскертилге кожумаа – сөстүң грамматиктиг хевирин өскерттир кезээ.

Чогаадылга кожумаа – сөстүң утказынга чаа утка кирип, сөс чогаадыр кезээ.

Дазыл. Төрөл сөстөр.

Дазылда дүлей үннерниң ыткыр хевирин-биле солчуру.

Кожумактарның вариантылыгы болуру.

Сөс чогаадылгазының дыл эртеминиң бир кезээ болуру. Эге дөс болгаш сөс тургузар кожумактар.

Сөс чогаадылгазының кол аргалары: чогаадылга кожумактарының дузазы-биле чаа сөстөрнүн тургустунары; ийи болгаш оон хөй дазылдарның каттышканындан болгаш тудушканындан чаа сөстөрнүн тыптыры; хураангайлаан арга.

Чугаа кезектериниң тургустунарының онзагайлары.

Сөс чогаадылгазының кол аргаларын чечен чогаалда ажыглаанын хайгаараары.

2. Морфемаларның чүгө сөстүң уткалыг кезээ болурун медресеп билири. Сөсте кезектерниң лексиктиг, грамматиктиг, сөс чогаадыр ужур-дузазын

билири. Сөстү утказының болгаш чогаадылгазының аайы-биле кезектерге чарары. Сөс чогаадылгазының кол аргаларын тодарадып, оларны чижектерге бадыткаары. Сөстүң тургузуунуң болгаш чогаадылгазының аайы-биле сайгарылгазын кылыры.

Сөс тургузуунга болгаш сөс чогаадылгазынга алган билиглерин шын бижилгеге ажыглаары.

Чечен чогаалда сөс чогаадылгазының аргаларын хайгаараары.

9 кезээ. Лексикология болгаш фразеология.

1. Лексикологияның дыл эртеминиң кезээ болуру. Сөс – дылдың эң чугула кезии (единицазы). Сөстүң кижиниң бодалдары, сагыш-сеткилин илередиринге ужур-дузазы. Кижиниң сөс курлавыры ооң интеллектуалдыг болгаш чугаазының сайзыраңгайының деңгелиниң көргүзүү болуру.

Сөстүң лексиктиг болгаш грамматиктиг утказы. Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөр; сөстүң дорт, доора болгаш көжүргөн утказы. Тыва дылдың лексиказының кол темалыг бөлүктери. Тыва дылдың тайылбыр словары.

Синонимнер, антонимнер, омонимнер болгаш оларның янзылары. Табу (хоруглуг сөстөр) болгаш эвфемизмнер (ойзу адаан сөстөр), оларның ужур-дузазы, кол бөлүктери.

Тыва дылдың лексиказын тывылган угунуң аайы-биле бөлүктээри. Ниити түрк лексика. Өске дылдардан сөстөрни үлегерлеп алыры. Моол болгаш орус дылдардан үлегерлээшकिनер.

Тыва дылдың лексиказының ажыглалының аайы-биле бөлүктери. Ниити ажыглалдың сөстери. Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстери: мергежил сөстери (профессионализмнер), диалектизмнер. Терминнер. Ховар ажыглалдың сөстери: эргижирээн сөстөр (историзмнер, архаизмнер), неологизмнер. Жаргон сөстөр.

Фразеологияның дыл эртеминиң кезээ болуру. Фразеологизмнерниң (быжыг сөс каттыжыышкыннарының) демдектери болгаш утказы. Быжыг сөс каттыжыышкыны синонимнер. Тыва дылдың фразеологтуг словары.

Тыва дылдың очулга болгаш терминнер словарьлары, оларның төрөөн дылдың байлаан шиңгээдип алырынга ужур-дузазы.

2. Кижиниң бодалдарын, сагыш-сеткилин илередиринге сөстүң ужур-дузазын; сөс курлавырын байыдарының эргежок чугулазын медресеп билири.

Тыва дылдың лексиказын утказының, ажыглалының, тывылган угунуң аайы-биле ылгаары.

Харылзажылганың сорулгазы болгаш байдалынга дүүштүр сөстөрни болгаш сөс каттыжыышкыннарын чөп ажыглаары. Бодунуң болгаш өске улустуң чугаазында сөстөрни чугааның аянынга, байдалынга таарыштыр ажыглаанын үнелээри.

Сөстүң лексиктиг сайгарылгазын кылыры.

Янзы-бүрү хевирниң словарьларындан (тайылбыр, фразеологтуг словарьлар, очулга, терминнер словарьлары) херек медээни тып, шилип билири болгаш янзы-бүрү ажил-агыйның кайы-даа адырынга шын ажыглаары.

10 кезээ. Морфология.

1. Морфологияның грамматиканың бир кезээ болуру.

Тыва дылда сөстөрни лексика-грамматиктиг бөлүктөргө чарары, ооң барымдаалары. Тускай чугаа кезектери. Чүве ады, демдек ады, сан ады, ат орну, кылыг сөзү (болгаш ооң грамматиктиг хевирлери), наречиениң грамматиктиг утказы, морфологтуг, синтаксистиг демдектери.

Дузалал чугаа кезектери болгаш оларның синтаксистиг ужур-дузазы.

Аян сөстөри.

2. Грамматиктиг, морфологтуг демдектеринден болгаш синтаксистиг ролундан чугаа кезектерин танып билири. Чугаа кезектериниң морфологтуг сайгарылгазын кылыры. Тыва литературлуг дылдың нормаларына дүүштүр чугаа кезектерин шын ажыглаары.

Морфология талазы-биле билиглерин болгаш кылып билир чүүлдерин херек кырында шын бижилгеге ажыглаары.

11 кезээ. Синтаксис.

1. Синтаксистиг грамматиканың кезээ болуру. Сөс каттыжышкыны болгаш домактың синтаксистиг кезии болуру.

Сөс каттыжышкыннары, оларның бөлүктөри. Сөс каттыжышкынында сөстөрниң холбажыр аргалары: башкарылга, хамааржылга, каттыжылга.

Домак. Сорулгазының болгаш утка-аянының аайы-биле домактарның хевирлери. Домактың грамматиктиг ооргазы, чугула болгаш ийи черге кежигүннери, оларның илереттинери.

Домактарның тургузуунуң аайы-биле янзылары: ийи чугула кежигүннүг болгаш чаңгыс чугула кежигүннүг, делгеренгей болгаш делгеренгей эвес, нарынчылтынган болгаш нарынчылтынмаан, нарын.

Чаңгыс чугула кежигүннүг домактарның хевирлери.

Нарынчылтынган домактар. Чаңгыс аймак кежигүннер, тускайлаан кежигүннер, адалгалар, киирилде сөстөр болгаш киирилде домактар-биле нарынчылтынары.

Нарын домактың хевирлери: чагырышпаан болгаш чагырышкан. Нарын домакта бөдүүн домактарның каттыжар аргалары.

Чагырышпаан нарын домак дугайында билиг. Эвилелдер чок чагырышпаан нарын домак. Эвилелдерлиг чагырышпаан нарын домак.

Чагырышкан нарын домак дугайында билиг. Тайылбыр домактарның янзылары.

Нарын синтаксистиг конструкциялар дугайында билиг. Хөй кезектерлиг чагырышкан болгаш чагырышпаан нарын домактар.

Өске кижиниң чугаазын дамчыдарының аргалары.

2. Хостуг чагыржылгалыг сөс каттыжышкынының янзы-бүрү хевирлерин, өзек болгаш чагырткан сөстөрни тодарадыры, оларны аразында холбааларын тывары.

Домактың сөстен, сөс каттыжышкынындан ылгалын бүзүредип шыдаары. Чугааның сорулгазының аайы-биле аас чугаага үн аянын, логиктиг ударениени, сөстөрниң туружу; бижимел чугаага бижик демдектерин,

сөстөрнийң туружун шын сагыыры. Бөдүүн домактарның хевирлерин тодаратпышаан, домактың предикаттыг төвүн ылгаары.

Домактың ийиги черге кежигүннерин аңгылап, оларның хевирлерин болгаш илереттингенин тодарадыры.

Бөдүүн домакты нарынчыдар чаңгыс аймак болгаш тускайлаан кежигүннерни, адалгаларны, кирилде сөстөр болгаш кирилде домактарны шын тодарадып, оларны хууда аас, бижимел чугаазынга хереглээри.

Нарын домактарның хевирлерин тодарадып, тывары; оларны чугаага ажыглаары.

Бөдүүн болгаш нарын домактарны ылгаары.

Сөс каттыжышкынының болгаш домактарның синтаксистиг сайгарылгазын шын кылыры.

Нарын синтаксистиг конструкцияларны бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазында шын ажыглаанын хайгаараары болгаш үнелээри.

12 кезээ. Чугаа культуразы.

1. Чугаа культуразының дыл эртемниң кезээ болуру. Дылдың нормалары болгаш ооң хүлээлгелери. Тыва литературлуг дылдың кол нормалары: шын адалга, лексиктиг, грамматиктиг, стилистиктиг, шын бижилге.

Тыва дылдың словарьларының (очулга словарьлары, тайылбыр словарь, орфографтыг словарь...) тыва литературлуг дылдың нормаларын шиңгээдип алырынга уjur-дузазы.

2. Тыва литературлуг дылдың кол нормаларын шиңгээдири болгаш оларны аас болгаш бижимел чугаага сагыыры. Бодунуң чугаалаан чүүлүн эдип билири. Тыва дылдың словарьлары-биле ажылдаары, оларны ажыглаары.

13 кезээ. Шын бижилге: орфография болгаш пунктуация

1. Орфография дугайында билиг. Тыва дылда эң-не нептеренгей орфограммалар дугайында.

Сөстөрде кожумактарны шын бжири.

ь болгаш ь демдектерни шын бжири.

Тудуштур, дефистеп болгаш аңгы бжиир дөстөрни шын бжири.

Улуг болгаш бичии үжүктөрни ажыглаары.

Бижик демдектери болгаш оларның хүлээлгелери.

Домактың төнчүзүнге бижик демдектери.

Нарынчыттынган болгаш нарын домактарга бижик демдектери.

Дорт чугаалыг, цитаталыг, диалогтуг домактарга бижик демдектери.

2. Орфографтыг болгаш пунктуастыг дүрүмнерни шиңгээдири. Бижимел чугаага кол орфографтыг болгаш пунктуастыг дүрүмнерни сагыыры. Сөстүң шын бижилгезин тодарадырда, сөс тургузуунга болгаш фонетиктиг, морфологтуг сайгарылгаларга даяныры. Домакка бижик демдектерин салырда, грамматиканың дүрүмнерин болгаш үн аянын сагыыры.

Орфографтыг болгаш пунктуастыг бергедээшкннерни шиитпирлээрде, шын бижилгениң орфографтыг словарьны болгаш тайылбыр номнарны ажыглаары.

Культура талазы-биле компетенцияның (төрээн дылдың культура-төөгүлүг айтырыглар-биле харылзаалыын ыяк билири) хевирлеттинерин хандырып турар утказы:

14 кезээ. Дыл болгаш культура

1. Дылда чоннуң культуразы болгаш төөгүзүнүн илереттингени. Тыва эвилең-ээлдек чугааның дүрүмнери (этикеди).

2. Тыва улустуң аас чогаалында, чечен чогаалында болгаш төөгү талазы-биле сөзүглелдерде дылдың национал-культурлуг ужур-утказы сиңниккенин тодарадыры; дылдың словарьлары-биле (тайылбыр, очулга словари дээш о.ө.) оларның утказын тайылбырлаары. Тываның төөгүлүг болгаш культурлуг чаңчылдарын көргүскен чамдык сөстөрнүң болгаш чугааларның тывылган төөгүзүнүн дугайында дыңнадыгларны белеткээрде, тайылбыр словарьларны болгаш өске-даа тайылбыр номнарны ажыглаары. Тыва чугааның дүрүмнерин өөредилгениң ажыл-чорудулгазынга болгаш амыдыралга чөптүг ажыглаары.

ТЕМАЛЫГ ПЛАННААШКЫН

Кирилде тема

Чугаа сайзырадылгазы

1. Бүгү делегейниң төрээн дылдар болгаш тыва дыл хүнүнүн дугайында.
2. Бүгү делегейниң төрээн дылдар хүнүн кажан, каяа, чүге доктаатканын билири. Тыва дыл хүнүнүн ужур-дузазын тайылбырлаары.
3. Чугаа сайзырадылгазы: «Төрээн дылывысты кадагалаалыңар!» деп темага кижиниң төрээн дылын хумагалаарынче угланган кыйгырыг-илеткелди кылыры.

7 класска өөрөнгөн чүүлдерни катаптаары

Чугаа сайзырадылгазы

1. Дузалал чугаа кезектери болгаш аян сөстери. Сөс каттыжыышкыны болгаш оларның холбаалары. Бөдүүн домак. Ийи чугула кежигүңнүг болгаш чаңгыс чугула кежигүңнүг домактар. Домактың чугула болгаш ийиги черге кежигүңнери.

Чаңгыс аймак кежигүңнерлиг домактар. Адалгалар, кирилделер болгаш аян сөстерлиг домактарга бижик демдектери.

2. Бөдүүн домактың долу морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыры, бижик демдектерин сагыыры

3. Чугаа сайзырадылгазы: Сөзүглелде микротемалар дугайында. Тыва эки турачылар дугайында сөзүглелге эдертиг бжири.

Нарынчыттыг бөдүүн домактар

1. Причастиелиг бөлүглел Деепричастиелиг бөлүглел. Деңнелгелиг бөлүглел. Причастиелиг, деепричастиелиг болгаш деңнелгелиг бөлүглелдер-биле нарынчыттыг домактар, оларга бижик демдектери.

2. Причастиелиг, деепричастиелиг болгаш деңнелгелиг бөлүглелдерни ылгаары. Причастиелиг, деепричастиелиг болгаш деңнелгелиг бөлүглелдер-

биле нарынчылтыг домактарның морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыры.

Тускайлаан кежигүннерлиг домактар

Чугаа сайзырадылгазы

1. Тускайлаашкын дугайында билиг. Тускайлаан кежигүннерге бижик демдектери. Тускайлаан кежигүннерлиг домактарның сөзүглел тургузарынга ужур-дузазы.
2. Тускайлаан кежигүннерни интонация аргазы-биле аңгылаары. Домакты тускайлаашкын-биле нарынчыдары. Бөдүүн домакты нарынчыдар тускайлаашкынның янзы-бүрү хевирлерин тып, оларны хууда аас, бижимел чугаазынга чөп хереглээри.
3. Чугаа сайзырадылгазы: «Чоннар аразында эп-найырал – тайбың амыдыралдың үндезини» деп темага нарынчылтыг домактар кирген дыңнадыг кылыры.

Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар

Чугаа сайзырадылгазы

1. Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар дугайында. Дорт болгаш доора чугаа дугайында билиг. Дорт чугааның мурнунда болгаш соонда авторнуң сөстери. Дорт чугааның иштинде авторнуң сөстери. Дорт чугаалыг домактарга бижик демдектери. Цитата. Цитата ажыглаанда, бижик демдектери. Дорт чугаалыг домактарның сөзүглел тургузарынга ужур-дузазы.
2. Дорт чугааны авторнуң сөстеринден аялга дузазы-биле ылгалдыр чугаалаары. Өске кижиниң чугаазын дорт чугаа-биле, доора чугаа-биле дамчыдары. Дорт чугааны дораа чугаа кылдыр өскертири.
3. Чугаа сайзырадылгазы: Публицистика стилинге агитастыг азы байыр чедирген чугаа тургузары.

Нарын домак

Чугаа сайзырадылгазы

1. Нарын домак дугайында билиг. Нарын домактың хевирлери: чагырышпаан болгаш чагырышкан. Нарын домакта бөдүүн домактарның каттыжар аргалары: кожумактар, эвилелдер болгаш эвилелзиг сөстер, эдеринчилер болгаш дузалал аттар, артынчылар, үн аяны.
2. Нарын домакта бөдүүн домактарның чугула кежигүннерин тып, кызыгаарын айтыры, каттыжар аргаларын тодарадыры. Нарын домактың хевирлерин ылгаары. Нарын домактың морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыры.
3. Чугаа сайзырадылгазы: Төөгүнүң, культураның тураскаалдарының дугайында чурумалдар кирип, «Тураскаалдар чүнү чугаалап турарыл?» деп чогаадыг-тоожуушкунну делгеренгей план езугаар бижири.

Чагырышпаан нарын домак

Чугаа сайзырадылгазы

1. Чагырышпаан нарын домактар дугайында билиг, оларга бижик демдектери.

Чагырышпаан нарын домактарның янзылары: эвилелдер чок чагырышпаан нарын домак, эвилелдерлиг чагырышпаан нарын домак.

2. Чагырышпаан нарын домактарны чугаага ажыглаары, оларның шын номчууру.

Чагырышпаан нарын домактың морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыры.

3. Чугаа сайзырадылгазы: Бөдүүн болгаш нарын домактарны ажыглавышаан, даап бодаанынга үндезилеп, «Мээң хоорайымның (суурумнун) келир үези» деп темага чогаадыг бжири.

Чагырышкан нарын домак

Чугаа сайзырадылгазы

1. Чагырышкан нарын домак дугайында билиг. Чагырышкан нарын домакта кол болгаш тайылбыр домак. Оларның холбажыр аргалары.

Чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактарның янзылары: үениң, немелдениң, тодарадылганың, даар байдалдың, чөрүлдээниң, сорулганың, чылдагаанның, деңнелгениң, туруштуң, кылдыныг аргазының тайылбыр домактары, оларга бижик демдектери.

2. Чугаага янзы-бүрү тайылбыр домактарлыг чагырышкан нарын домактарны ажыглаары.

Чагырышкан нарын домактарга бижик демдектерин салырын бадыткаары. Чагырышкан нарын домактың морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыры.

3. Чугаа сайзырадылгазы: Чагырышкан нарын домактарны ажыглавышаан, чечен чогаалдан үзүндүнү бодунуу-биле делгередиң сайзырадыры.

8 класска чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын

Чугаа сайзырадылгазы

«Төлөптиг чорук» деп темага солунче материалды белеткээри, сөзүглелин тургузары.

SMS-чагаалар бжирииниң чуруму. Удур-дедир SMS-чагаа бжири. Вайберге чарлал кылыры.

Календарь-тематиктиг планнаашкын
(в неделяда-0,5ч, чылда-17ч)

№	Кичээлдин темазы	Шаг ы	Программа күүселдези	
			План	Факт
1	Тыва бижикти чогаатканы. Сөс каттыжыышкыны болгаш бөдүүн домак. Холбаалар.	1	05.09	
2	Ийи чугула кежигүңнүг, чаңгыс чугула кежигүңнүг домактар. Домактың кежигүңнери	1	19.09	
3	Чаңгыс аймак кежигүңнерлиг домактар. Бөдүүн домактарның синтаксис-морфологтуг сайгарылгазы	1	03.10	
4	Тускайлаашкын дугайында билиг. Капсырылгаларны тускайлаары	1	17.10	
5	Кылдыныг аргазының деннелгелиг байдалын тускайлаары	1	07.11	
6	Деепричастие-биле илереттинген байдалдарны тускайлаары. Причастие-биле илереттинген байдалдарны тускайлаары	1	21.11	
7	Домактың тайылбыр кежигүңнерин тускайлаары	1	05.12	
8	Дорт болгаш доора чугаа дугайында билиг. Диалог, бижик демдектери	1	19.12	
9	Нарын домак дугайында билиг. Чагырышпаан нарын домак дугайында билиг	1	16.01	
10	Үениң тайылбыр дома. Немелдениң тайылбыр домаа, аңаа бижик демдектери. Тодарадылганың тайылбыр дома.	1	30.01	
11	Даар байдалдың тайылбыр дома. Чөрүлдээниң тайылбыр дома. Сорулганың тайылбыр дома	1	13.02	
12	Чылдагаанның тайылбыр дома. Деннелгениң тайылбыр домаа. Туруштуң тайылбыр дома. Кылдыныг аргазының тайылбыр домаа	1	27.02	
13	Хөй тайылбыр домактарлыг чагырышкан нарын домактар. Чагырышкан болгаш чагырышпаан харылзаалыг (холушкак) нарын домактар.	1	13.03	
14	Нарын домакка бүдүн чартык сек. Нарын домакка ийи сек. Нарын домакка тире	1	27.03	

15	Тускайлаан кезигүүннерлиг домактар. Чагырышпаан нарын домак	1	10.04	
16	Тайылбыр домактың хевирлери. Холушкак нарын домак	1	24.04	
17	Нарын домактарга бижик демдектери. Ниити түңнел катаптаашкын	1	08.05	

МАТЕРИАЛ-ТЕХНИКТИГ ХАНДЫРЫЛГАЗЫ

Өөрөдилгениң ажыл-чорудулгазы өөреникчилерниң чүве билип алып, интеллектуалдыг болгаш чогаадыкчы салым-чаяанын сайзырадып, оларның бүгү талалыг кижизидилгезинче угланган болганда, тыва дылды өөрөдириниң системазында өөрөдириниң аргалары болгаш дериг-херекселдери чугула черни ээлеп турар.

Амгы үениң дериг-херексели чүгле көргүзүгүлүүн эвес, а боданып чугаалаарын дүрген сайзырадыры-биле өөрөдилге шөлүнге мультимедийлиг чаа аргаларны тургузарын хандырап ужурлуг. Ол чүгле дыл системазының болгаш чугаа мергежил-чаңчылдарын эвес, а ниити өөрөдиглиг чаңчылдарын база хевирлээр.

Өөреникчилерниң аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадырынга орус болгаш тыва чурукчуларның сюжеттиг чуруктарын, тыва болгаш өске-даа чоннарның ус-шеверлериниң кылган ажилдарын көргүзүг материалдары кылдыр ажыглаары – тыва болгаш өске-даа чоннарның культуразы, төөгүзү-биле таныштырары. Оларның онзагай чурумалдыг талаларын чугаалап тура, өөреникчилер аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадыр аргалыг болур. Ол ышкаш электроннуг курлавырларны (презентацияларны, тыва дылдың электроннуг корпусун, мультимедийлиг көргүзүгүлөр, тыва дылга хамаарышкан аудио-, видеороликтер, электроннуг өөрөдилге болгаш номчулга номнары дээш о.ө) ажыглаары чугула. Сюжеттиг чуруктар болгаш көргүзүг материалдары өөреникчилерниң сөс курлавырын байыдар, аас болгаш бижимел чугаазын идепкейжидер, эстетиктиг кижизидилгениң айтырыгларын шиитпирлээринге дузалаар. өөрөдилге номнарынга методиктиг удуртулгалар болгаш өске-даа методиктиг дузаламчы ажилдарның башкыга турары чугула.

Башкы өөреникчилерни ном болгаш билиглерниң өске-даа үндезиннери-биле (справочниктер, словарьлар, эртем ажилдары дээш о.ө) ажылдаарынга идепкейлиг өөрөдир. Өөрөдилге ному-биле ажылдап билиринге чаңчыктырар. Ном-биле ажылды тодаргай утка-сорулгалыг чорударын башкыга хүлээндирип турар.

Бо программаны өөрөдирде, бар өөрөдилге номнарын ажыглаар: «ӨФКС. Тыва дыл. 5 класс.» (М.В.Бавуу-Сюрюон, К.Б.Доржу, Н.Д.Сувандии, А.Б.Хертек, Б.Ч.Ооржак, Ч.А.Сарыглар., 2014), «ӨФКС. Тыва дыл. 6 класс» (М.В.Бавуу-Сюрюон, К.Б.Доржу, Б.Ч.Ооржак, А.Б.Хертек., 2015), «Тыва дыл. 6-7 класс» (Д.А. Монгуш, К.Б. Куулар., 2007), «Тыва дыл. 8-9 класс» (М.Д. Биче-оол, Д.А. Монгуш, М.В. Бавуу-Сюрюон, А.К. Ойдан-оол., 2006), «Тыва дыл. 10-11 класс» (А.К.Ойдан-оол, Б.К.Ондар, К.Б.Доржу, Е.М. Куулар., 2007). Чаа ӨФКС негелделериниң аайы-биле 2015-2016 өөрөдилге чылындан тура класстар массалыы-биле чаа стандарттың өөрөдилгезинче кирип эгелээн, ынчангаш тыва дылга өөрөдилге номнарын чаартыры көрдүнүп турар. 5-6 класстарның (2014, 2015) ӨФКС-биле тургустунган номнары бо программа чок турда-ла үнген болгаш, карышкактырлыг. Ук программа-биле (2017) өске-даа өөрөдилге номнарының темалары дүүшпейн турар болза,

башкы ажылчын программазын (календарь-темалыг планын) чаа программага даянып тургузар. Кичээлге уругларның ажыл-чорудулгазын, темаларның тайылбырын бодунуу-биле чогаадыкчы органы ажыглап тургузар. Чижээлээрге, класска болгаш бажыңга ажыглаар тускай карточкаларны, сөзүглелдерни, ажылчын кыдырааштарны, дүрүмнер дептерин, презентацияларны, таблицаларны, схемаларны дээш оон-даа өске кичээлге болгаш онаалга кылырынга херек чүүлдерни белеткеп ап болур.

Тыва дыл кичээлдеринге амгы үениң техниктиг херекселдерни ажыглап тура, уругларның кадыын камгалап алырының айтырыгларынче кичээнгейни салыры чугула. Презентациялар кылып тура, ында көргүзүп турар чүүлдериниң өң-чүзүнүнче, үжүктөрнүң хемчээлинче, тыва алфавитте *ө, ү, ң* деп үжүктөрнүң шын ажыглалынче кичээнгей салыры чугула. Интернет четкилеринден болгаш электроннуг номнардан материалдар тып ажылдаарда, үе хемчээлин сагыыры көрдүнүп турар.

Амгы үеде өөрөдилгениң методтарын сайзыраңгайжыдарын, кичээлдерниң лекция, дискуссия, семинар, практикум, консультация, өөрөдиглиг диалог; төлевилел тургузарының, шинчилелдер чорударының кичээлдерин дээш, оон-даа ске дээштиг хевирлерин калбаа-биле чаа өөрөдилге стандартынга дүүштүр ажыглаарын, оларны практиктиг угланыышкынныг болдуарын амыдырал негеп турар.

Кичээлдерге өөрөдилгениң чаа технологияларын билдилег ажыглаарын сүмелеп турар. Чижээлээрге, дилеп-тып болгаш шинчилеп өөрөдир технология; чөрүлдээлиг байдал тургузуп өөрөдир технология; системниг, боду кылып өөрөдир технология; мөөңнеп өөрөдир технология; медээ-харылзажылга технологиязы; сайгарылгалыг угаап-боданыышкын сайзырадыр технология; өөрөдилгениң кадыкшыл технологиязы; өөрөдилгениң төлевилел технологиязы; сайзырадып өөрөдириниң технологиязы; уругларның деңнелин барымдаалап, аңгылап өөрөдириниң технологиязы; өөрөдилгениң демнештирилгелиг технологиязы; өөрөдилгениң оюннар ажыглаар технологиязы; бот-сайзырадып өөрөдириниң технологиязы; педагогиктиг арга-дуржулга технологиязы; кейс технологиязы дээш о.ө. Тус технологиялар хыналданың, үнелелдиң болгаш өөрөникчилерниң чедишкннерин хайгаараарының системазынче кире берген турар ужурлуг.

Амгы өөрөдилгениң федералдыг күрүне стандартының негелделеринге дүүштүр «Тыва дыл» эртемниң башкылаашкынын экижидеринге чаартылгаларны ажыглавышаан, хөй чылдарда практикага ажыглап келгени чаңчыл болган өөрөдилгениң аргаларын, дериг-херекселдерини болгаш көргүзүг материалдарын ажыглаары база көрдүнүп турар.

КАПСЫРЫЛГАЛАР

Аас болгаш бижимел ажылдарның түннелдерин үнелээринин негелделери

Тыва дылга аас болгаш бижимел ажылдарның түннелдерин үнелээринин негелделерин «Тыва дыл болгаш литература программаларының» (авторлары Ш.Ч.Сат, В.С.Кызыл-оол; Д.С.Куулар, Х.К.Оргу, А.К.Калзан, 1986) «IV-X класстарның өөреникчилеринин тыва дылга болгаш литературага билиглерин, мергежилдерин, чаңчылдарын үнелээринин нормаларына», «Чогаадыгга канчаар белеткенирил?» (авторлары М.В.Бавуу-Сюрюн, Е.Т.Чамзырын, 1999) деп методиктиг сүмеге даянмышаан, ӨФКС-тың негелделерин барымдаалап кылган.

Өөреникчилерниң билиглерин, мергежилдерин, чаңчылдарын доктаамал хынаары, демдектерни шын, чөптүг болгаш аас, бижимел ажылдарны хынаарының негелделеринге дүүштүр салыры кижизидилге улуг ужур-уткалыг. Уругларның билиглеринин болгаш башкылаашкынның шынарын дылдың кезектерин өөреткениниң болгаш харылзаалыг чугаа сайзырадыр ажылдарның түннелинде хайгаараары чугула.

Өөреникчилерниң класска-даа, бажыңга-даа кылган бижимел ажылдарын болгаш аас харыыларын база чогаадыкчы ажылдарын (төлевилелдер-биле дээш о.ө) башкы болгаш өөреникчи боду азы ооң эштери «5», «4», «3», «2», «1» деп демдектер-биле айтып үнелээр. Уруглар бот-боттарының ажылын үнелеп турар таварылгада, аңаа хамаарыштыр башкының чөптүг тайылбыры база чугула. Демдектерни өөреникчилерниң билиинге дүүштүр салыры - өөредилге-кижизидилгелиг ажылдың бир кезии.

Аас-биле харыыларны үнелээринин барымдаалары:

- харыының долу болгаш шын, бадыткалдыг болуру;
- бердинген онаалганы билиринин деңнели; чогаадыкчы ажылдардан, чижээ, уругларның төлевилелдеринге негелделерни билиринин, күүсеткениниң деңнели;
- немелде материалдар-биле азы чогаадыкчы органы ажыглап ажылдаанының бадыткалы;
- бодунуң харыызының дылын шын тургузуп билири.

«5» деп демдекти өөренип эрткен чүүлү-биле харыызын холбап шыдаар, делгеренгей тайылбырны кылып, тода, шын чугаалап; алган билиин ажыглап болгаш чижектер-биле бадыткап билер болза, салыр.

«4» деп демдекти үстүнде демдектиң негелделеринге дүгжүп турар, ынчалза-даа 1-2 чазыг кылгаш, боду эдип аптар болза; дүрүмнерни чижектер-биле бадыткап шыдавас; грамматиктиг сайгарылгага улуг эвес чазыгларны кылыптар, ынчалза-даа ук чазыгларны башкының азы эштеринин дузазы-биле дораан эдип шыдаптар болза, салыр;

«3» деп демдекти теманы билер болгаш материалдың кол утказын шингээди алган, ынчалза-даа материалды долузу-биле билбес; дүрүмнерни шын чугаалап, бадыткап шыдавас; чугаазында грамматиктиг чазыглар кылганда, салыр.

«2» деп демдекти өөреникчи эрткен азы өөренип турар темазының хөй кезиин билбес; айтырыгга холбаалыг харыылап шыдавас; дүрүмнерни чижектер-биле бадыткап шыдавас; харыызы бзүренчиг эвес болза, салыр.

«1» деп демдекти өөреникчи эрткен азы өөренип турар материалын шуут билбес болза салыр.

Бижимел ажылдарның хевирлери болгаш оларга демдектер салырының негелделери:

Диктант

Хыналда диктантыларга утказы өөреникчилерге билдингир, литературлуг дылдың негелделеринге дүгжүп турар сөзүглелдерни шилип алып. Ук сөзүглелдер өөрөнгөн темаларының аайы-биле класстан классче нарынчып кел чыдар. Немелде онаалгаларга демдекти өөренип каапкан темаларын барымдаалап салыр. Словарьлыг диктантыларның хемчээли класстың деңнелиниң аайы-биле болур (5-11 класстарга – 10-35 сөс чедир)

Диктантының хемчээли:

5 класска – 80-90 сөс

6 класска – 90-100 сөс

7 класска – 100-110 сөс

8 класска – 110-140 сөс

9 класска – 140-160 сс

Хыналда диктантының сөзүглелинде кирген орфограммаларның болгаш пунктограммаларның саны класс аайы-биле өөрөнгөн темаларына дүүшкен турар ужурлуг. Чүгле доозукчу класстарга бүгү өөренип эрткен темаларын кириштирген турар: 9 класска – 24 аңгы-аңгы орфограммалар, 15 пунктограммалар; 10-11 класстарга - 28 аңгы-аңгы орфограммалар, 18 пунктограммалар. Чаңгыс ол-ла сөске частырыгны катаптаан болза, чүгле чаңгыс частырыг кылдыр санаар. Чаңгыс ол-ла орфограмманы аңгы-аңгы сөстөргө чазып бижээн болза, оларны аңгылап тус-тузунда частырыгга санаар. Бижимел ажылдарны хынап тура, өөреникчилерниң үжүктөрү арыг, чараш болгаш шын бижип, кожуп билиринче улуг кичээнгейни салыр.

Өөрөдилге чылының эгезинде бирги хыналда диктантыларны мурнуку өөрөдилге чылының негелделеринге дүүштүр бижидер. Хыналда ажылдарның түннелдерин башкы өөреникчилер-биле сайгарар, частырыглар-биле ажылдарны чорудар.

Эдертиг

Эдертиглер болгаш чогаадыглар чугаа сайзырадырының хевирлери болурундан аңгыда, өөреникчилериниң билиин хынаарының бир аргазы болур. Эдертиглерге сөзүглелдерни өөреникчилерниң (азы класстың) ниити байдалын, билииниң деңнелин, назы-харын барымдаалап шилип алып. Сөзүглелдин кол бодалын, темазын болгаш микротемаларын ылгап билирин, утказын эдерти дамчытканын чугулалап көөр.

Эдертигнің хемчээли (ортумаа-биле):

5 класс – 110-150 сөс

6 класс – 150-200 сөс

7 класс – 200-250 сөс

8 класс – 250-300 сөс

9 класс – 300-350 сөс

Үнелээри:

1. Сөзүглелдің утказын канчалдыр дамчытканынга демдектер:

- долу дамчыткан болза – «5»
- долузу-биле эвес, улуг эвес хажыдышкынныг база чедир киирттинмээн бир эпизод бар болза – «4»
- ийи хире эпизодту киирбээн болгаш сөзүглелдің лексиказын өскерттип, ында чурумалдыг аргаларны чедир дамчытпаан болза – «3»
- утказын дамчыдып шыдаваан болза – «2»

2. Шын бижилге частырыгларын кылганы дээш демдектер:

- улуг эвес болгаш билбейн эрттирипкен чаңгыс таварылга бар болза – «5»
- 2-3 частырыг бар болза – «4»
- 4-6 чедир частырыг бар болза – «3»
- 7 частырыг бар болза – «2»
- 8-тен хөй частырыг бар болза – «1»

Диктант болгаш эдертигге орфография, пунктуация, стилистика талазы-биле частырыгларны, тус-тузунда санаар:

«5» деп демдекти салыры – 0/1/0, 0/0/1 частырыглыг болза;

«4» деп демдекти салыры – 1/1/0, 1/1/1, 0/1/1, 0/2/0, 2/0/0

«3» деп демдекти салыры – 1/2/1, 2/2/2, 3/0/2, 3/1/2

«2» деп демдекти салыры – 0/7/0, 7/0/0, 5/2/0, 4/3/0, 3/2/2

«1» деп демдекти салыры – 1/7/0, 2/5/1, 3/4/1, 3/3/2, 3/2/3 болгаш оон-даа хөй

Диктантыга немелде онаалгаларның санындан хамааржыр. Чижээлээрге, 3 онаалга бар болза, бир шын харыыга-ла бир балл: 3 балл – «5», 2 балл – «4», 1 балл – «3» 0 балл – «2»

Чогаадыг

Чогаадыгның хемчээли (ортумаа-биле):

5 класс – 80-100 сөс (кыдырааш арынының чижек хемчээли – 0,5-1,0)

6 класс – 100-120 сөс (кыдырааш арынының чижек хемчээли – 1,0-1,5)

7 класс – 120-140 сөс (кыдырааш арынының чижек хемчээли – 1,5-2,0)

8 класс – 140-160 сөс (кыдырааш арынының чижек хемчээли – 2,0-2,5)

9 класс – 160-180 сөс (кыдырааш арынының чижек хемчээли – 2,5-3,0)

Үнелээри:

Чогаадыгга кол кичээнгей салыр чүүл – ооң утказын байлак, тода, уран-чечен дыл-биле дамчытканы. Ынчангаш долу утка-шынарлыг чогаадыгны бижиир дize, дараазында негелделерни күүседир:

- бердинген темага дүүштүр;
- ук теманы долузу-биле ажыдар;
- чугаалап турар чүүлүн, бодалын тодаргай чижектер, эпизодтарны, болуушкуннарны киирип тургаш, бадыткаар;
- сөзүглелдин кезектерин план езугаар логиктиг харылзаалыг кылдыр бижиир;
- бот-тускайлаң жылдаар;
- стиль талазы-биле чаңгыс аай (хууда үнелел, деңнелге, темага хамаарышкан бодалдар), бот-онзагай, дылы уран-чечен болур;
- эпиграфтарны болгаш цитаталарны чогуур черлерге, утказынга дүүштүр ажыглаар;
- төөгүлүг болгаш литературлуг болуушкуннарны, фактыларны шын ажыглаар;
- тыва литературлуг дылдың стиль болгаш грамматиктиг нормаларын сагыыр, шын ажыглаар;
- чогаадыгның кезектериниң аразы шилчилгелиг болур;
- херек чок черде катаптаашкыннарны болдурбас.

«5» – 1 орфографтыг азы пунктуастыг частырыг; теманы хандыр болгаш бадыткалдыг ажыткан, чогаалдың сөзүглелин болгаш анаа хамаарышкан жылдарны кончуг эки билир; утказын дес-дараалаштыр, шилчилгелерни шынныг ажыглап тургаш, чогаалдың композициязының кезектерин чогуур пропорцияларга (хемчээлдерге) литературлуг дылдың нормаларын сагып бижээн; утказынга 1 улуг эвес хажыдышкынны эрттирипкен болза, салып болур.

«4»–2/2, 1/3 орфографтыг, пунктуастыг частырыг; теманы бадыткалдар дузазы-биле ажыдып шыдаан; чогаалдың сөзүглелин билир деп чүве цитаталар, эпизодтар, болуушкуннардан иле; чогаадыгның композициязын сагаан; киирилдези, кол кезээ, түннели тодаргай; литературлуг дылдың нормаларын сагып бижээн; дылы тода, чедингир; утказында 2-3, домак тургузуунда 2-3 частырыгларны эрттирипкенде, салып болур.

«3»– 4/3,5/2 орфографтыг, пунктуастыг частырыг; ниитизи-биле утказынга чоокшуладыр бижээн, ынчалза-даа болуушкуннарны чаңгыс аайжыдып каан, чамдык черлерде түннелдер чок, кезектериниң аразында харылзаа шоолуг сагыттынмаан; логиказында четпестерлиг; түннелдер кылырда, улуг эвес хажыдышкыннарлыг; утказында 3 хире, домак тургузуунда 3-4 частырыгларны эрттирипкенде, салып болур.

«2»–4/4, 5/3 орфографтыг, пунктуастыг частырыг; темазын ажыдып шыдаваан азы темага дүүшпес; кандыг-даа түннелдер чок, анаа-ла болуушкуннарны дес-дараалаштыр бижээн; сөзүглелге даянмаан; чогаалдан цитаталар, тодаргай чижектер киирбээн; ниити сөстөрдөн, домактардан

тургустунган; кезектериниң аразында харылзаа чок, сөс курлавыры ядыы, домактары чевен; литературлуг нормаларны сагываан, чогаалдың стилин сагываан; утказында 4 хире, домак тургузуунда 5-6 частырыгларны эрттирипкенде, салып болур.

«1» - 5/4, 4/5-тен хөй орфографтыг, пунктуастыг частырыг; темазын ажыдып шыдаваан азы темага дүүшпес; кандыг-даа түңнелдер чок, анаа-ла болуушкуннарны уш-баш чок бижээн; сөзүглелге даянмаан; чогаалдан цитаталар, тодаргай чижектер киирбээн; частырыглыг, утка чок ниити сөстөрдөн, домактардан тургустунган; кезектериниң аразында харылзаа шуут чок, сөс курлавыры ядыы, домактары утка чок; литературлуг нормаларны сагываан, чогаалдың стилин сагываан; утказында 5-тен хөй, домак тургузуунда 7-тен хөй частырыгларны эрттирипкенде, салып болур.

АЖЫГЛААН ЛИТЕРАТУРА:

1. «Стандарты второго поколения. Фундаментальное ядро содержания общего образования» - «Ийиги салгалдың федералдыг күрүне стандартында көрдүнгөн Ниити өөрөдилгениң утка-шынарының үндезини» (под редакцией В.В. Козлова, А.М. Кондакова., Москва «Просвещение», 2009.

2. «Стандарты второго поколения. Примерные программы по учебным предметам. Русский (родной) язык. 5-9 кл.» // Москва «Просвещение»., 2010, 2-е издание/ Руководители проекта: вице-президент РАО А.А.Кузнецов, академик-секретарь Отделения общего образования РАО М.В. Рыжак, член-корреспондент РАО А.М.Кондаков.

3. «Тыва дыл болгаш харылзаалыг чугаа сайзырадылгазы. 5-11 класстар» - Күрүне стандарты, өөрөдилге программалары., Кызыл, 2008 (5-9 класстарга тыва дыл программазы – авторлары А.К.Ойдан-оол, Ш.Ч.Сат, Н.Д.Сувандии; 10-11 класстарга тыва дыл болгаш 5-11 класстарга харылзаалыг чугаа сайзырадылгазының программалары – автору А.К. Ойдан-оол)

4. «Тыва дыл болгаш тыва литература программалары. IV-X класстар». 1986. (IV-VIII класстарга тыва дыл программазы – авторлары Ш.Ч.Сат, В.С. Кызыл-оол; IV-X класстарга тыва литератураның программазы – авторлары Д.С.Куулар, К.Х.Оргу, А.К.Калзан) - «IV-X класстарның өөреникчилериниң тыва дылга болгаш литературага билиглерин, мергежилдерин, чаңчылдарын үнелээриниң нормалары» деп эге;

5. М.В.Бавуу-Сюрюн, Е.Т.Чамзырын. «Чогаадыгга канчаар белеткенирил?» деп методиктиг сүме., ТГУ, 1999;

6. ФГОС. Концепция духовно-нравственного воспитания и развития личности в общеобразовательных учреждениях Республики Тыва. Авторы: М.Б.Кенин-Лопсан, К.Б.Салчак, Г.Д.Сундуй, А.С.Шаалы; ИРШ, Кызыл, 2011.

Пропиновано и проиумеровано
Всего 29 (двадцать девять) страниц.
Отпечатано печатью

Директор МБОУ СОШ с. Кундушту
Давагай К. Н. /

